

Roman Rudnicki¹ Mirosław Biczkowski² Łukasz Wiśniewski³
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Działanie PROW 2007-2013 „Różnicowanie działalności gospodarstw rolnych” jako czynnik wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa

RDP 2007-2013 Action „Diversification of Farm Activities” as an Instrument for Multifunctional Rural and Agricultural Development

Synopsis. Zasadniczym celem artykułu jest ocena wdrażanego w ramach PROW 2007-2013 działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” jako instrumentu wpływającego na dywersyfikację działalności gospodarczej na wsi, a tym samym na wzmocnienie wielofunkcyjności gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich. Podjęcie powyższego tematu motywowane było zakończeniem wdrażania PROW 2007-2013 (formalnie zamknięty i rozliczony w 2016 r.) i potrzebą podsumowania efektów w/w działania oraz oceny jego oddziaływania na zmiany zachodzące na wsi, przede wszystkim z punktu widzenia przedsięwzięć zmierzających do nadania wsi i rolnictwu bardziej wielofunkcyjnego wymiaru. Badaniami objęto kraj, przy czym podstawową jednostką przestrzenną były powiaty, zaś uzupełniająco regiony. Dane wykorzystane w pracy pochodzą z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa oraz BDL GUS. Analizy dokonano w oparciu o liczbę wniosków zrealizowanych w ramach wspomnianego działania oraz wielkości pozyskanych środków⁴.

Słowa kluczowe: różnicowanie działalności gospodarstw rolnych, przedsiębiorczość na wsi, wielofunkcyjność wsi, wielofunkcyjność rolnictwa, fundusze UE, PROW

Abstract. The main objective of the article is to evaluate the "Diversification into non-agricultural activities" implemented under the RDP 2007-2013 as an instrument influencing the diversification of economic activity in the countryside, and thus strengthening the multifunctionality of farms and rural areas. This theme was motivated by the completion of the RDP 2007-2013 (formally closed and settled in 2016) and the need to summarize the effects of the aforementioned action and rate of its impact on the changes taking place in rural areas, primarily from the point of view of rural and agriculture multifunctional dimension. The study covered the whole country, while the basic spatial unit was the poviats, while the complementary regions. Data used in the work come from the Agency for Restructuring and Modernization of Agriculture and the Local Data Bank of the Central Statistical Office. The analysis was based on the number of requests made under this measure and the amount of funds raised.

Key words: differentiation of farm activity, rural entrepreneurship, multifunctionality of rural areas, multifunctionality of agriculture, EU funds, RDP

¹ dr hab., prof. UMK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń, rudnickir@umk.pl

² dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń, mirbicz@umk.pl

³ mgr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń, lukaszwisniewski05@gmail.com

⁴ Artykuł przedstawia wyniki badań zrealizowanych w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS4/00364

Wprowadzenie

Okres transformacji oraz modernizacji polskiego rolnictwa zachodzący od przełomu lat 80/90 XX w., a następnie sukcesywne wdrażanie polityk Unii Europejskiej w znacznym stopniu wpłynęły na zmiany w rozwoju obszarów wiejskich, jak i samego rolnictwa. Następuje odchodzenie od typowo rolniczej funkcji wsi na rzecz jej uwielofunkcyjnienia oraz różnicowania działalności gospodarczej, chociaż skala tego zjawiska zależy w znacznym stopniu od renty położenia geograficznego określonej jednostki przestrzennej i wynikających z tego tytułu możliwości rozwojowych. Rolnicy wprowadzający bądź przejmujący nowe funkcje wraz z ludnością napływającą na wieś (strefy silnego oddziaływania aglomeracji miejskich) przyczyniają się do wzmacniania potencjału rozwojowego wsi. Pomimo, iż na znacznym obszarze rolnictwo nadal pełni podstawę lokalnej gospodarki, to jego znaczenie słabnie. Gospodarstwa rolne stają się miejscem rozwijania przedsiębiorczości nierolniczej, a sama wieś powoli przestaje być miejscem dominacji funkcji rolniczej. Przestrzeń wiejska poddawana zostaje coraz silniejszej presji ze strony konkurujących, nowych form działalności, a także aktywności jej mieszkańców i osób rozwijających własną działalność. Na sytuację wsi wpływ wywiera również ogólna polityka gospodarcza i społeczna, czy też specjalnie dedykowane wsi programy gospodarcze.

Procesy zachodzące na wsi zmierną przede wszystkim do nadania jej wielofunkcyjnego charakteru. Jest to po części pewne remedium na problemy wynikające z modernizacji gospodarstw rolnych skutkujące powstawaniem większych, silniejszych ekonomicznie jednostek, z wysokim poziomem zmechanizowania i zautomatyzowania procesów wytwórczych a tym samym spadkiem zapotrzebowania na pracę wykonywaną przez człowieka. Jak zauważa Jurek (1996), dywersyfikacja wiejskiego rynku pracy, zgodna z koncepcją wsi wielofunkcyjnej, wynika w znacznym stopniu z założeń postfordowskiego paradygmatu rozwoju, czyli produkcji małoskalowej. Wspomniana koncepcja jest zatem jedną z dróg (lecz nie jedyną) łagodzenia lub eliminowania sytuacji kryzysowych na wsi, choć niestety często taktowana jako cel sam w sobie lub panaceum na wszelkie zjawiska problemowe dotykające wieś, o czym wspominają m.in. Heffner (1997) i Kłodziński (2002).

Szansą na zagospodarowanie nadwyżek siły roboczej w rolnictwie i zatrzymanie jej na wsi stało się sukcesywne wprowadzanie nowych funkcji na wsi. Problematyka wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich stała się również polem zainteresowania licznego grona badaczy i doczekała znaczącego dorobku. W Polsce szczególny rozwój badań nad wielofunkcyjnością obserwowany jest od lat 90. XX w. kiedy to w związku z transformacją gospodarczą i zmianami zachodzącymi na obszarach wiejskich problematyka ta stała aktualna, choć początki badań związanych z szeroko rozumianą wielofunkcyjnością pochodzą jeszcze z lat 80, a nawet 70 XX w.⁵

Pomimo pokaźnego już dorobku z zakresu dywersyfikacji działalności gospodarczej, rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej, czy wielofunkcyjności obszarów wiejskich (patrz rozdz. Pozarolnicza działalność gospodarcza...), ciągle zachodzą nowe przesłanki do kontynuacji i rozwijania badań w tym zakresie. Jednymi z nich są wdrażane programy finansowane ze środków Unii Europejskiej (UE) wspierające różnicowanie działalności gospodarczej na wsi i wzmacniające rozwój wielofunkcyjny wsi oraz rolnictwa. Szczególnie znaczenie przypada wdrażanemu w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Programowi Rozwoju

⁵ J. Kostrowicki, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*, „Przegląd Geograficzny”, t. XLVIII, z. 4, 1976, s. 601-611

Obszarów Wiejskich (PROW). W związku z zakończeniem wdrażania PROW 2007-2013, formalnie zamkniętym i rozliczonym w 2016 r. (zgodnie z obowiązującą przy wdrażaniu programów UE zasadą „n+2”), zachodzi konieczność podsumowania efektów tego programu oraz jego oddziaływania na zmiany zachodzące na wsi. Tym samym jest to kolejny czynnik pozwalający na pełniejsze rozpoznanie mechanizmów oraz skali podejmowanych przedsięwzięć zmierzających do nadania wsi i rolnictwu bardziej wielofunkcyjnego charakteru. Ujęcie problematyki wskazanej w tytule niniejszego artykułu stanowi zatem kolejny wątek dopełniający wyniki i wnioski płynące z dotychczasowych badań.

W artykule głównym problemem badawczym były efekty wdrażanego w ramach PROW 2007-2013 działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” jako instrumentu wpływającego na dywersyfikację działalności gospodarczej na wsi zachodzącą przede wszystkim w obrębie gospodarstw rolnych oraz sektorze rolnym, a tym samym oddziałującą na wzmocnienie wielofunkcyjności gospodarstw rolnych i rolnictwa, a także – w ogólniejszym kontekście – obszarów wiejskich. Dokonano oceny poziomu zainteresowania rolników w kierunku dywersyfikacji prowadzonej działalności wraz z jego zróżnicowaniem przestrzennym. Badaniami objęto cały kraj, przy czym podstawową jednostką przestrzenną przyjętą do analizy były powiaty, zaś dla celów syntetyzujących przyjęto skalę regionalną⁶. Takie ujęcie tematu pozwala z jednej strony na zachowanie całościowego, ogólnokrajowego ujęcia, z drugiej zaś na wskazanie konkretnych miejsc, gdzie działanie to wzbudziło szczególnie silne zainteresowanie oraz miejsca w których rolnicy wykazali bierność w aplikowaniu o środki na różnicowanie prowadzonej działalności. Takie ujęcie stanowi walor pracy, jako że większość analiz związanych z oceną wdrażania środków UE prowadzona jest jedynie w skali regionalnej z pominięciem pogłębionej analizy w odniesieniu do szczebla lokalnego. Materiał badawczy, który posłużył badaniom w części empirycznej pochodzi z centrali Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) w Warszawie. Główną część analizy dokonano w oparciu o liczbę wniosków zrealizowanych w ramach wspomnianego działania wraz z wielkością pozyskanych środków. Oba elementy pozwalają ocenić skalę zainteresowania rolników działaniami zmierzającymi do zdywersyfikowania źródeł dochodów. Empiryczny w znacznej części charakter artykułu przyczynia się do rozwinięcia wątku poznawczego z zakresu oddziaływania środków UE na dywersyfikację źródeł dochodów rolników i rozwój przedsiębiorczości na wsi w kierunku rozwoju działalności nierolniczej.

Pozarolnicza działalność gospodarcza a wielofunkcyjny rozwój wsi, rolnictwa oraz gospodarstw rolnych

Modernizacja gospodarstw rolnych oraz zmiany zachodzące na wsi można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. W ujęciu społeczno-gospodarczym zmiany te warunkowane są szeregiem czynników wytwórczych (por. Hopfer i in., 2000), do których zaliczyć należy przede wszystkim czynniki środowiskowe (zasoby przyrodnicze możliwe do wykorzystania

⁶ Z uwagi na ramy pojemnościowe artykułu, zróżnicowanie przestrzenne poziomu absorpcji środków zaprezentowano w ujęciu powiatów, zaś dla celów syntetyzujących ogólnego bilansu w ujęciu tabelarycznym dokonano agregując dane do poziomu województw

w rolnictwie), ekonomiczne, agrarne i demograficzne oraz ich racjonalnym wykorzystaniem. Natomiast w ujęciu przestrzennym istotą jest właściwe rozmieszczenie różnego rodzaju działalności gospodarczej w przestrzeni ekonomicznej (Hopfer i in., 2000). Tam gdzie uwarunkowania są bardziej sprzyjające w rozwoju określonych sektorów rolnictwa następuje wykształcenie się nowoczesnych, efektywnych ekonomicznie i zdolnych do konkutowania na rynku krajowym oraz europejskim gospodarstw rolnych. Z drugiej zaś strony, na terenach o niekorzystnej strukturze agrarnej, mało sprzyjającym środowisku, braku specjalizacji oraz postępującym uprzemysławianiu branży rolniczej, zachodzące zmiany wymuszają procesy dostosowawcze rolnictwa m.in. poprzez redukcję miejsc pracy, substytucję pracy przez kapitał, czy integrację w sektorze agrobiznesu. Jednocześnie stwarza to popyt ze strony rolnictwa na przetwórstwo i usługi specjalistyczne, stając się czynnikiem przekształceń strukturalnych wsi. Tym samym wpływa to na uwielofunkcyjnienie zarówno samego rolnictwa jak i wsi. Ogół czynników oddziałujących na rozwój wielofunkcyjny wsi można podzielić na zewnętrzne i wewnętrzne (Siekierski, Romanowska, 2000). Zewnętrzne stwarzają szansę, możliwość działania (walory, które wieś powinna wykorzystywać w rozwoju) lub zagrożenia (niesprzyjające okoliczności mogące wpływać na zahamowanie rozwoju wsi). Autorzy najczęściej wspominają tu o czynnikach: demograficznych, ekologicznych, ekonomicznych, technicznych, prawno-instytucjonalnych, czy kulturowo-społecznych (Szczurowska i in. 2005). Począwszy od wstąpienia Polski do Wspólnoty Europejskiej w 2004 r. istotnym czynnikiem mającym zdolność wpływania na skalę oraz kierunek zmian zachodzących na wsi stały się polityki Unii Europejskiej wraz z towarzyszącym im dostępem do funduszy, które zdynamizowały procesy rozwojowe polskiej wsi i przyczyniły się do ich skoku cywilizacyjnego (Biczkowski, 2010; Jezierska-Thole, Biczkowski, 2009; Biczkowski, Rudnicki, 2013). Uwarunkowania wewnętrzne odnoszą się do walorów posiadanych przez określoną jednostkę (przestrzenną, administracyjną), a zatem do posiadanych przez nią zasobów (np. kondycja finansowa gminy, stan środowiska, wyposażenie w infrastrukturę itp.). Obie grupy czynników tworzą siły napędowe do wytwarzania na terenach wiejskich określonych produktów i usług wpływając na pojawienie się nowych funkcji. Stwarza to tym samym przestrzeń dla rozwoju nowych inicjatyw w obrębie gospodarstw rolnych szukających dywersyfikacji działalności i nowych możliwości zarobkowania. W powyższe realia doskonale wpisuje się działanie „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” wdrażane poprzez PROW, na którym skoncentrowano uwagę w części empirycznej niniejszego artykułu. W Polsce działanie to jest jednym z głównych instrumentów wpływających na proces dywersyfikacji działalności na obszarach wiejskich przyczyniających się w efekcie do uwielofunkcyjnienia gospodarstw rolnych oraz wsi jako całości.

Generalnie każdy kraj UE, ma prawo kształtować swoją politykę skierowaną na obszary wiejskie wg własnych priorytetów, np. Francja wprowadziła „program rolniczy” kierując wsparcie w dużej mierze dla rolników, tworząc wielofunkcyjne rolnictwo. Wielka Brytania wybrała „drogę” promowania obszarów wiejskich jako całości, czyli kształtuje wielofunkcyjne obszary wiejskie rozumiane nie tylko jako przetrwanie produkcji rolnej, ale także jako ochrona dóbr publicznych (środowiska wiejskiego), wynikających z istnienia krajobrazu wiejskiego dla społeczności lokalnych (Ramniceanu, Ackrillc 2007).

Wielofunkcyjność jest pojęciem obszernym, które w rozwoju obszarów wiejskich możemy rozpatrywać zarówno w aspekcie przestrzennym (wieś, miejscowość), sektorowym (rolnictwo), jak i w odniesieniu do podstawowego podmiotu produkcyjnego (gospodarstwo rolne). Wielofunkcyjność dotyczy bowiem nie tylko gospodarki i obszarów wiejskich

(wielofunkcyjności wsi), lecz także rolnika i gospodarstwa domowego oraz rolnictwa. Zatem różne formy rolniczej i pozarolniczej aktywności mogą być źródłem różnorodnych funkcji, które zaspakają potrzeby społeczne (Durand, van Huylenbroeck, 2003).

Wielofunkcyjność wsi (obszarów wiejskich) najczęściej rozumiana jest jako proces odchodzenia od dominacji rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich i zastąpienia go innymi formami działalności. Przyjmowanie nowych funkcji przez wieś oraz rozwój przedsiębiorczości wpływają na dywersyfikację lokalnej gospodarki w kierunku działalności pozarolniczej. Stwarza to tym samym możliwość poprawy sytuacji dochodowej mieszkańców wsi oraz zwiększa atrakcyjność wsi jako miejsce życia i pracy (Wilkin, 2003). Najważniejsze czynniki wielofunkcyjności obszarów wiejskich to: dywersyfikacja gospodarki wiejskiej, pozarolnicza aktywność gospodarza, alternatywne źródła zarobkowania, budowanie kapitału społecznego i sprostanie oczekiwaniom interesariuszy rozwoju obszarów wiejskich (z których duża część nie mieszka na wsi).

Z kolei koncepcja wielofunkcyjności rolnictwa polega na wpływie działalności rolniczej na zaspokajanie innych funkcji (oprócz produkcji żywności), pożądanym przez społeczeństwo (OECD, 2001). Wilkin (2010) podkreśla, iż oprócz podstawowej funkcji jaką jest dostarczanie żywności, rolnictwo wytwarza również usługi, a także realizuje inne funkcje mające znaczenie dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego. Koncepcja ta wskazuje na zdolność rolnictwa do produkcji szerokiego zakresu dóbr i usług, jak również istnienie zapotrzebowania na nie, szczególnie ze względu na charakter dóbr publicznych (Ferrari, Rambonilaza, 2008). Innymi słowy należy dążyć do pogodzenia funkcji rynkowych (żywnościowe, przemysłowe) wynikających z działania w konkurencyjnym otoczeniu gospodarczym, z funkcjami nierynkowymi (np. środowiskowo-przestrzenne, usługowe) pożądanymi ze względu na wartości jakie społeczeństwo uznaje za ważne, np. wpływ na zachowanie krajobrazu wiejskiego, bioróżnorodności, czy dziedzictwa kulturowego, (Kołodziejczak 2015).

Jako osobną kategorię można wyróżnić wielofunkcyjność gospodarstwa rolnego. Pojęcie to wiąże się najczęściej z wielozawodowością rolników (*pluriactivity*) i ekonomiczną dywersyfikacją gospodarstw rolnych (*farm diversification*) (Kołodziejczak, 2015). Raport Komisji Europejskiej podaje, iż 1/3 gospodarstw w UE-27 uzyskuje dochody z pracy poza gospodarstwem (Other... 2008). Inną formą poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw jest dywersyfikacja działalności ekonomicznej w ramach gospodarstwa, która ma miejsce głównie w gospodarstwach większych. Jednostki te mają bowiem zgromadzone duże zasoby produkcyjne, których nie można w pełni wykorzystać jedynie w działalności rolniczej. W UE-27 jedynie 12% gospodarstw dywersyfikowało działalność, przy czym najwyższy odsetek występował w Finlandii (29%), we Francji (25%) i w Wielkiej Brytanii (24%). Najczęstsze formy pozarolniczej działalności to: przetwórstwo produktów rolnych (Malta, Cypr, Portugalia, Włochy, Rumunia, Węgry), usługi turystyczne (Wielka Brytania, Austria, Belgia), produkcja i usługi zakontraktowane (Bułgaria, Finlandia, Grecja) (Wilkin, 2010).

W Niemczech istnieje blisko 88 tys. gospodarstw rolnych, których właściciele prowadzą działalność w kierunku dywersyfikacji dochodów, co stanowi około 25% ogółu gospodarstw rolnych w Niemczech (OECD, The Role... 2009). Dane te nie obejmują jednak działalności prowadzonej poza gospodarstwem rolnym. Dokładniejsze dane przedstawione przez BMELV⁷ (2006), które uwzględniają wszelką prowadzoną działalność pozarolniczą

⁷ Federalne Ministerstwo Żywności, Rolnictwa i Ochrony Konsumentów w Niemczech

wskazują, iż domownicy z blisko 80% gospodarstw rolnych w Niemczech podjęli dodatkową działalność (zarówno na farmie, jak i poza gospodarstwem).

Tak szerokie postrzeganie rozwoju obszarów wiejskich wpływa na fakt, iż jest to proces wielopoziomowy, wieloaspektowy i odbywający się z udziałem wielu podmiotów. W zależności od skali i zakresu badania, rodzaju podmiotów uwzględnionych w analizie, czy metodologii mówić o wielofunkcyjności w bardzo szerokim kontekście. Wielofunkcyjność rolnictwa oraz wielofunkcyjność gospodarstwa rolnego, można traktować jako wyodrębnione kategorie analityczne, bądź też można rozpatrywać je jako jedne z (kluczowych) czynników przyczyniających się finalnie do szeroko rozumianego wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Jak bowiem wynika z badań nad problematyką pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich przeprowadzonych przez Roszkowską-Mądrą (2009) koncepcja wielofunkcyjności wsi obejmuje zarówno funkcję rolniczą (jako jedną z wielu), jak i inne funkcje produkcyjne oraz społeczno-gospodarcze, środowiskowe i kulturowe, które realizowane są przez różnych aktorów (w tym gospodarstwa rolne). Stąd też działanie, w oparciu o które przeprowadzono niniejsze badanie (różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej) można rozpatrywać zarówno w odniesieniu do wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (rolnicy, jako główna – choć nie jedyna – grupa beneficjentów działania) oraz rolnictwa, jak i – w szerszym kontekście – jako czynnik wpływający na wielofunkcyjność wsi. Jednakże aby podejmowane przez wspomnianych aktorów działania były skuteczne i efektywne oraz przyniosły pożądany efekt, powinny być względem siebie spójne i komplementarne, co pozwoli zachować wzajemną symbiozę w działaniach na rzecz szeroko rozumianego rozwoju obszarów wiejskich (Knickel, Renting, 2000, van Ploeg i in., 2000, Hall i in., 2004, Dinis, 2006). Sektor rolny rozwijany zgodnie z koncepcją wielofunkcyjnego rolnictwa pozostaje nadal najważniejszym aktorem (sektorem) na obszarach wiejskich. Zatem to wielofunkcyjne rolnictwo jest najważniejszym składnikiem wielofunkcyjności obszarów wiejskich (Renting i in., 2009, Ilbery i in., 2004, Marsden i in., 2002). Jest ono również najważniejszym gwarantem realizacji innej z koncepcji, tj. zrównoważonego rolnictwa. Współczesny model europejskiego rolnictwa oparty jest bowiem na koncepcji jego zrównoważonej postaci osiągananej głównie poprzez słabą i silną wielofunkcyjność gospodarstw rolnych, realizowaną poprzez dywersyfikację ich działalności gospodarczej, ale też przez gospodarstwa intensywne o dużej konkurencyjności na rynku (Rizov, 2006; Renting i in., 2009).

Jak wskazują autorzy prac z zakresu nauk ekonomiczno-rolniczych, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich opiera się na założeniu istnienia potrzeby kreowania pozarolniczych rodzajów działalności gospodarczej i nowych miejsc pracy (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2009). Tak, więc proces rozwoju obszarów wiejskich może zostać usprawniony dzięki osiągnięciu optymalnego zróżnicowania działalności gospodarczej w środowiskach wiejskich (Rizov, 2005). Jak zaznacza Kłodziński (1997, 1992; za: Czarnecki, 2009) w definicjach rozwoju wielofunkcyjnego wsi często określa się konieczność umiejętnej wkomponowania nowych funkcji w strukturę wiejskiej gospodarki lub też właściwego, wielościeżkowego wykorzystania posiadanego potencjału.

Jednakże wielofunkcyjności wsi nie można sprowadzać wyłącznie do procesu tworzenia nowych miejsc pracy, bowiem jest to pojęcie znacznie szersze związane z rozwojem lokalnym, przedsiębiorczością, a także dywersyfikacją działalności rolniczej (Kłodziński, 1997). W tym kontekście szczególną uwagę przywiązuje się do badania związków między modernizacją gospodarstw a inicjowaniem działalności pozarolniczej (Rudnicki, 2012; Mickiewicz, Kobyliński, 1996; Żmija, 1999). Najczęściej wskazuje się na zależność

w postaci sprzężenia zwrotnego polegającego na uwalnianiu siły roboczej z modernizowanego rolnictwa, która może być wykorzystywana w zawodach nierolniczych, ale powiązanych z otoczeniem rolnictwa. Przejmowanie zaś przez wieś nowych funkcji, liczniejszych i bardziej wyspecjalizowanych przyspiesza zmiany strukturalne, stwarzając przymus odchodzenia od rolnictwa (Duczowska-Małysz, 1993; Hunek, 1990; Skawińska, 1994).

W warunkach utrzymującej się przewagi funkcji rolniczej oraz słabości ekonomicznej znacznej części gospodarstw rolnych podstawowym zadaniem w aktywizacji obszarów wiejskich w Polsce jest rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, jako niezbędnego czynnika wielofunkcyjnego rozwoju (Rudnicki, Biczkowski, 2004; Bański, 2003; Kłodziński, 1998; 1999; Kołodziejczyk, 2004; Pałka, 2004; za: Rudnicki, 2012). Szczególnie ważne jest podejmowanie pozarolniczej działalności gospodarczej przez gospodarstwa rolne. Przyczynia się bowiem do poprawy finansowej rodzin rolniczych oraz zmniejszenia sezonowych – charakterystycznych dla produkcji rolniczej – wahań w dopływie dochodów (Zegar 2006, 2008). Stąd w niniejszej pracy autorzy starali się rozpoznać poziom zainteresowania (mierzony liczbą zrealizowanych wniosków) oraz wielkość funduszy pozyskanych przez rolników z działania „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” wdrażanego poprzez PROW, jako elementów świadczących o rzeczywistych chęciach dywersyfikacji źródeł dochodów i podejmowania działalności pozarolniczych przez właścicieli bądź osoby pracujące w gospodarstwach rolnych. Beneficjentem działania mogła być osoba fizyczna ubezpieczona na podstawie ustawy z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, jako rolnik, małżonek rolnika lub domownik (Program Rozwoju...2007). Pomoc została skierowana do gospodarstw zarejestrowanych w gminach wiejskich, miejsko-wiejskich i miejskich, z wyłączeniem miast liczących powyżej 5 tys. mieszkańców. Dotyczyła ona podjęcia lub rozwoju działalności w zakresie: usług dla gospodarstw rolnych lub leśnictwa, usług dla ludności, sprzedaży hurtowej i detalicznej, rzemiosła lub rękodzielnictwa, robót i usług budowlanych i instalacyjnych, usług turystycznych oraz związanych ze sportem, rekreacją i wypoczynkiem, usług transportowych, usług komunalnych, przetwórstwa produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, magazynowania lub przechowywania towarów, rachunkowości, doradztwa lub usług informatycznych oraz wydzielonego po raz pierwszy w ramach unijnych form wsparcia alternatywnych dochodów w gospodarstwach rolnych - wytwarzania produktów energetycznych z biomasy. Realizowana pomoc miała formę zwrotu 50% kosztów kwalifikowanych operacji (80% dla gospodarstw, które poniosły straty w wyniku wystąpienia niekorzystnych zjawisk atmosferycznych), a jej wysokość nie może przekroczyć 100 tys. zł (w przypadku jeżeli przedsięwzięcie dotyczy wytwarzania biogazu i energii elektrycznej z biogazu kwotę wsparcia podniesiono do 500 tys. zł).

Swoimi staraniami oraz wykazaną aktywnością w pozyskiwaniu środków z Unii Europejskiej rolnicy w znaczący sposób udowodnili, że są zainteresowani wykorzystywaniem środków na rozwój przedsiębiorczości. Rozwój pozarolniczej działalności wspierany był z programów SAPARD, SPO 2004-2006 „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” oraz Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, m.in. poprzez realizację następujących działań: „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” i „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”. W ramach powyższych działań zawarto ogółem ok. 31,5 tys. umów na łączną kwotę 4,3 mld zł. Wartości te świadczą o znacznym zainteresowaniu mieszkańców wsi prowadzeniem pozarolniczej działalności gospodarczej (której podstawę często stanowią

zasoby produkcyjne gospodarstwa), dającej możliwość pozyskiwania dochodów spoza sektora produkcji rolnej, a tym samym dywersyfikacją ekonomiczną gospodarstw rolnych.

W ramach obecnie wdrażanego PROW na lata 2014-2020 dla Polski przewidziano wsparcie w kwocie 13,5 mld euro, w tym ponad 1 mld euro na działania bezpośrednio wpływające na rozwój przedsiębiorczości. Ponad 90% przedsiębiorców korzystających ze wsparcia środkami unijnymi ocenia bardzo korzystnie wpływ tych funduszy na rozwój swojego przedsiębiorstwa⁸. Zatem pomimo zgłaszanych i zidentyfikowanych problemów z różnorodnymi trudnościami w aplikowaniu o wsparcie z funduszy europejskich, przedsiębiorcy w ostatecznej ocenie dostrzegają zalety otrzymanego wsparcia.

Ogółem w ramach PROW 2007-2013 środki osi 3 (dywersyfikacja ekonomiczna obszarów wiejskich i podniesienie jakości życia na obszarach wiejskich) stanowiły ok. 20% łącznej alokacji PROW, zaś z osią 4 „Leader” (budowanie kapitału społecznego, w tym częściowo na różnicowanie działalności rolniczej) było to ok. 25% środków. Dla przykładu w wybranych krajach UE, nakłady na wielofunkcyjność wspieraną środkami osi 3 sięgają od 7,3% w Austrii do 30% w Holandii ogółu nakładów z PROW (Roszkowska-Mądra, 2009).

Dane i metody

W pracy wykorzystano dane Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (centrala w Warszawie) dotyczące liczby i kwoty zrealizowanych wniosków w ramach działania wdrażanego poprzez PROW 2007-2013 „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” oraz rejestr zawierający liczbę i powierzchnię gospodarstw rolnych. Ponadto wykorzystano dane Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS) określające liczbę podmiotów zarejestrowanych w systemie Regon oraz liczbę gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność pozarolniczą (wg danych Powszechnego Spisu Rolnego, 2010).

Celem opracowania jest ocena zróżnicowania przestrzennego wykorzystania oraz oddziaływania na wielofunkcyjny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”. Zakres przestrzenny prac obejmuje trzy układy związane z podziałem Polski na województwa (16), jednostki powiatowe (314; według podziału na Biura Powiatowe ARiMR) oraz wg wydzielonych grup związanych z uwarunkowaniami zewnętrznymi (10, por. tab. 1).

Realizacja postawionego celu wymagała konstrukcji całego zestawu wskaźników. Oceny stopnia wykorzystania środków działania dokonano na podstawie znormalizowanych wartości (Racine, Raymond, 1977) dwóch wskaźników: aktywności w zakresie pozyskiwania dotacji (stosunek liczby zrealizowanych wniosków do ogólnej liczby producentów rolnych) oraz absorpcji (stosunek pozyskanych dotacji do ogólnej powierzchni gospodarstw – producentów rolnych), zgodnie z poniższym wzorcem:

⁸ *Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcja rozwoju*, praca zbiorowa, publikacja pokonferencyjna z cyklu 7 konferencji regionalnych w 2015 r., Wyd. FAPA, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa

⁹ Biuletyn Informacji Publicznej Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, <https://bip.minrol.gov.pl/Opracowania-ekspertyzy-publickacje/Przedsiębiorczosc-na-wsi>

$$Z_{in} = \frac{X_{in} - X_n}{\sigma_n}$$

gdzie:

Z_{in} - znormalizowana wartość cechy n w powiecie i ,

X_{in} - rzeczywista wartość cechy n w obrębie i ,

X_n - średnia arytmetyczna cechy n ,

σ_n - odchylenie standardowe cechy n .

Tabela 1. Uwarunkowania zewnętrzne zróżnicowania przestrzennego pozyskiwania środków UE.

Table 1. External conditions of spatial differentiation of EU funds

Rodzaj uwarunkowań	Podstawa delimitacji	Wydzielenia
przyrodnicze	wartość punktowa wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej	1 - niekorzystne (poniżej 52 pkt.) 2 - średniokorzystne (52-72 pkt.) 3 - korzystne (ponad 72 pkt.)
historyczne	granice polityczne w latach 1815-1914 i 1918-1939 (na podstawie atlasów historycznych)	1 - teren dawnego zaboru austriackiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym 2 - teren dawnego zaboru pruskiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym 3 - teren dawnego zaboru rosyjskiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym 4 - teren dawnego zaboru pruskiego i na terytorium Niemiec w okresie międzywojennym
urbanizacyjne	podział obszarów wg GUS	1 - powiaty słabo zurbanizowane (przewaga ludności wiejskiej) 2 - powiaty przeciętnie zurbanizowane (przewaga ludności miejskiej, poza obszarami metropolitalnymi) 3 - powiaty silnie zurbanizowane (na obszarach metropolitalnych)

Źródło: opracowanie własne.

W podobny sposób dokonano oceny oddziaływania omawianego działania na rozwój wielofunkcyjny. Liczbę zrealizowanych wniosków w ramach różnicowania działalności odniesiono do liczby gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą (rozumianych jako wpływ działania na wielofunkcyjny rozwój rolnictwa i gospodarstw rolnych) oraz liczby podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w systemie Regon (rozumianych jako oddziaływanie na wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich). Gospodarstwa rolne stanowią swego rodzaju podmioty gospodarcze¹⁰, prowadzące określoną działalność

¹⁰ W polskim prawodawstwie status osoby fizycznej prowadzącej gospodarstwo rolne jako przedsiębiorcy nie jest jednoznacznie zdefiniowany. Zgodnie z definicją z art. 43(1) k.c. przedsiębiorcą jest osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna z art. 33(1) § 1 prowadząca we własnym imieniu działalność gospodarczą lub zawodową. Podobnie definiuje to ustawa o swobodzie działalności gospodarczej w art. 4 ust. 1, chociaż w myśl art. 3 jej przepisów nie stosuje się do działalności wytwórczej w rolnictwie w obszarze upraw rolnych oraz chowu i hodowli zwierząt (...). W interpretacjach prawniczych podnosi się jednak fakt, że wskazany przepis nie eliminuje działalności rolniczej z kategorii działalności gospodarczej. Skoro ustawodawca zdecydował się na takie wyłączenie, to pośrednio uznał rolników za przedsiębiorców (w przeciwnym razie wykluczenie w ogóle nie byłoby potrzebne) (por. <http://www.rp.pl/Firma/309169998-Status-rolnika-jako-przedsiębiorcy.html#ap-1>).

(rolniczą), stąd też beneficjentów omawianego działania PROW postanowiono ocenić również z punktu widzenia ogólnej aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich (analiza udziału tych gospodarstw - beneficjentów w % ogólnej liczby podmiotów gospodarczych wg rejestru REGON).

Uśredniona wartość znormalizowana obu w/w wskaźników stanowiła podstawę oceny oddziaływania działania „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” na wielofunkcyjny rozwój. W efekcie, na podstawie relacji zachodzących między powyższymi wskaźnikami, wyróżniono 4 typy oddziaływania. Wydzielenia typów dokonano na podstawie odchylenia od wartości średniej znormalizowanej, przy czym przyjęto założenie, że dodatnia wartość wskaźnika oznacza silny wpływ, zaś ujemna słaby:

- I - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich;
- II - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój gospodarstw rolnych w warunkach silniejszego oddziaływania na obszary wiejskie;
- III - silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój gospodarstw rolnych w warunkach słabszego oddziaływania na obszary wiejskie;
- IV - silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich.

Wyniki badania przedstawiono w formie opisowej, tabelarycznej (województwa, wydzielone grupy uwarunkowań) oraz kartograficznej (powiaty).

Poziom i zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania środków z działania „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”

W ramach PROW 2007-2013 zrealizowano ogółem 15 716 wniosków dotyczących działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” na łączną kwotę 1371,7 mln zł. Wskaźnik aktywności wyniósł 1,2%, zaś wskaźnik absorpcji 101 zł/1 ha UR.

W ujęciu regionalnym zdecydowanym liderem w zakresie wykorzystania środków z omawianego działania było województwo wielkopolskie (wskaźnik wykorzystania – 1,46; por tab. 2), które osiągało najwyższe wartości zarówno w układzie wskaźników cząstkowych (aktywności i absorpcji) jak i wartości bezwzględnych (liczby wniosków i kwoty). Kolejne regiony – podlaskie (0,22), śląskie (0,21), warmińsko-mazurskie (0,19) – charakteryzowały się znacznie niższą wartością wskaźnika. Z drugiej strony skrajnie niskim wykorzystaniem odznaczało się woj. dolnośląskie (-0,57). W stosunku do lidera (wielkopolska) aktywność gospodarstw była ponad trzy razy mniejsza (0,9%), zaś absorpcja blisko cztery razy niższa (49 zł/1 ha UR). Wartości poszczególnych wskaźników dla województw zamieszczono w tab. 2.

Tabela 2. Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej - wybrane elementy oceny zróżnicowania przestrzennego oraz oddziaływania na wielofunkcyjny rozwój gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich

Table 2. Diversification into non-agricultural activities - selected elements of assessment of spatial differentiation and influence on multi-functional development of farms and rural areas

Wyszczególnienie	Ocena zróżnicowania przestrzennego					Ocena wpływu na wielofunkcyjność				Typ *
	poziom aktywności gosp. rolnych		poziom absorpcji funduszy UE		Wsk. wykorzystania środków unijnych	gosp. roln.		obszary wiejskie	wskaźnik oddziaływ. na wielofunkcyjny rozwój	
	Licz. zreal. wniosk.	wn. w % gosp. roln.	kwota mln. zł	zł na 1 ha UR		w % gosp. prod. dział. pozarol.	wnioski na 1000 podm. Regon			
POLSKA	15716	1,2	1371,7	101	0,00	1,4	4,2	0,00	-	
w tym województwa										
Dolnośląskie	469	0,9	40,6	49	-0,57	0,6	2,8	-0,35	I	
Kujawsko-pom.	814	1,3	73,5	73	-0,18	1,4	5,5	0,09	II	
Lubelskie	1528	0,9	124,5	97	-0,16	2,5	4,0	0,28	II	
Lubuskie	294	1,5	26,6	69	-0,09	0,9	4,0	-0,17	I	
Łódzkie	930	0,8	79,7	84	-0,34	1,6	3,5	-0,02	I	
Małopolskie	726	0,6	56,6	117	-0,16	0,6	1,5	-0,46	I	
Mazowieckie	2304	1,1	208,2	117	0,11	1,6	5,0	0,12	IV	
Opolskie	479	1,7	39,4	80	0,09	1,4	5,5	0,09	IV	
Podkarpackie	683	0,6	49,5	95	-0,34	1,0	1,4	-0,35	I	
Podlaskie	1155	1,5	103,4	107	0,22	4,3	6,6	1,00	IV	
Pomorskie	550	1,5	48,2	72	-0,08	0,8	6,0	-0,02	I	
Śląskie	490	1,1	40,2	133	0,21	0,6	2,1	-0,42	III	
Świętokrzyskie	716	0,8	58,7	120	-0,04	1,7	3,2	-0,02	I	
Warmiń.-maz.	811	2,0	72,4	78	0,19	2,2	7,5	0,50	IV	
Wielkopolskie	3342	2,8	311,4	187	1,46	2,6	13,0	1,06	IV	
Zachodniopom.	425	1,6	38,8	50	-0,20	0,7	4,7	-0,15	I	
w tym według uwarunkowań										
Przyrodnicze**	1	1374	1,2	121,9	121	0,17	1,5	4,0	0,00	III
	2	10328	1,2	908,9	103	0,03	1,5	4,5	0,03	IV
	3	4014	1,1	340,8	93	-0,12	1,4	3,6	-0,07	I
Historyczne***	1	1307	0,5	97,3	103	-0,29	0,6	1,3	-0,47	I
	2	3645	2,4	336,6	139	0,89	1,7	9,6	0,53	IV
	3	8031	1,1	698,4	111	0,01	2,0	4,5	0,18	IV
Urbanizacyjne**	4	2733	1,5	239,4	63	-0,17	1,0	4,7	-0,08	I
	1	6424	1,0	555,5	114	0,03	1,9	4,0	0,11	IV
	2	8048	1,3	707,6	96	0,03	1,4	4,7	0,04	IV
	3	1244	1,2	108,5	84	-0,13	0,6	3,0	-0,33	I

*Typy: I - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich; II - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój gosp. roln. w warunkach silniejszego oddziaływania na obszary wiejskie; III - silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój gosp. roln. w warunkach słabszego oddziaływania na obszary wiejskie; IV - silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich.

**BP ARiMR położone na terenach wg podziału na uwarunkowania:

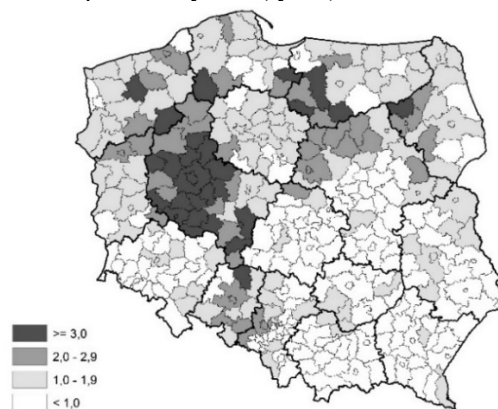
- przyrodnicze: (1) bardzo niekorzystne warunki – WjRpp poniżej 52 pkt, (2) niekorzystne warunki – WjRpp 52-72 pkt, (3) korzystne warunki – WjRpp powyżej 72 pkt;

- historyczne: (1) teren dawnego zaboru austriackiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym, (2) teren dawnego zaboru pruskiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym, (3) teren dawnego zaboru rosyjskiego i w granicach Polski w okresie międzywojennym, (4) teren dawnego zaboru pruskiego i na terytorium Niemiec w okresie międzywojennym;

- urbanizacyjne: (1) powiaty słabo zurbanizowane (przewaga ludności wiejskiej), (2) powiaty przeciętnie zurbanizowane (przewaga ludności miejskiej, poza obszarami metropolitalnymi), (3) powiaty silnie zurbanizowane (na obszarach metropolitalnych).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR i BDL GUS.

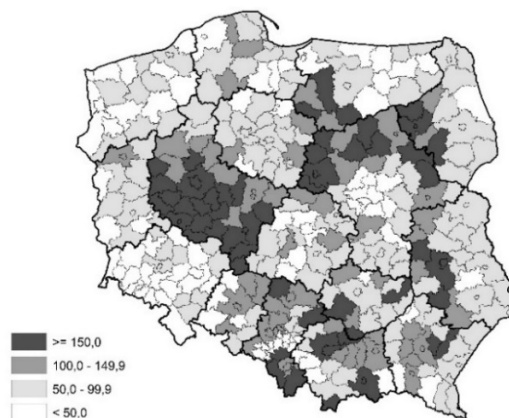
W układzie 314 powiatów najwyższym poziomem aktywności wykorzystania środków UE (wartość wskaźnika pow. 3,00) charakteryzowało się 9 jednostek w tym 8 na terenie woj. wielkopolskiego (powiaty: krotoszyński, wrzesiński, ostrzeszowski, średzki, gostyński, wolsztyński, międzychodzki i kaliski – wart. maksymalna 3,44) i jeden na terenie woj. warmińsko-mazurskiego (nidzicki; por. rys. 3). Na terenie powiatu międzychodzkiego zrealizowano 73 projekty (tj. 5,7% ogólnej liczby producentów rolnych) na kwotę 6,6 mln zł (264 zł/1ha UR), zaś w kaliskim 307 projektów (3,4%) na kwotę 28,2 mln zł (403 zł/1 ha UR) (rys. 1, 2). W 41 powiatach zrealizowano co najmniej po 100 przedsięwzięć, przy czym w 25 jednostkach wskaźnik przekroczył 3% (rys. 1).

Rys. 1. Liczba zrealizowanych przedsięwzięć na 100 gospodarstw rolnych w ramach działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”

Fig. 1. Number of realized projects per 100 farms within the measure "Diversification into non-agricultural activities"

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR i BDL GUS.

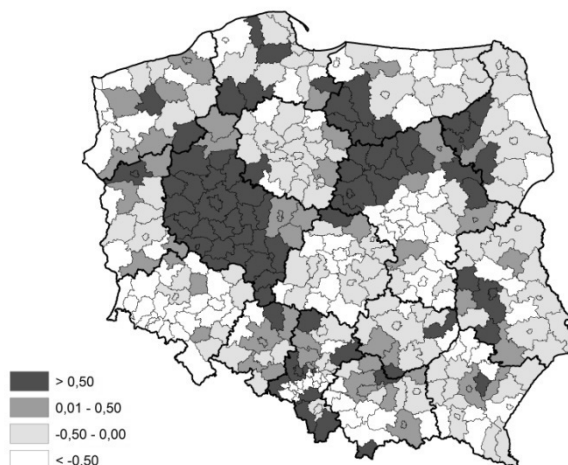
Rys. 2. Kwota absorpcji w zł na 1 UR w ramach działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”

Fig. 2. Amount of absorption in PLN per 1 UR within the measure "Diversification into non-agricultural activities"

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR i BDL GUS.

Generalnie co najmniej 1 projekt na 100 gospodarstw (wsk. 1%) udało się zrealizować w 168 powiatach. Z drugiej strony w powiecie skarżyskim (woj. świętokrzyskie) nie odnotowano żadnych zrealizowanych projektów, w rybnickim (woj. śląskie) tylko jeden, zaś w chrzanowskim (woj. małopolskie), bieruńsko-lędzińskim i wodzisławskim (woj. śląskie) po dwa na kwoty nie przekraczające 200 tys. zł. Ogółem w 47 powiatach wskaźnik wyniósł poniżej 0,5%. Pod względem wartości przedsięwzięć wykonanych z działania związanego z różnicowaniem działalności, w 110 powiatach przekroczyła ona kwotę 100 zł w przeliczeniu na 1 UR, zaś w 74 powiatach była niższa niż 50 zł/1 ha UR (rys. 2).

Analiza zróżnicowania przestrzennego otrzymanych obrazów (rys. 1, 2, 3) wykazała istnienie „ostrych”, wyraźnie zarysowanych granic pomiędzy terenami na których rolnicy aktywnie korzystają ze wsparcia na różnicowanie (wartość wskaźnika wykorzystania środków powyżej 0,5) a obszarami o sporadycznie realizowanych projektach (poniżej -0,5). Najdłuższą tego typu granicę obserwuje się w woj. mazowieckim między pow. gostynińskim, płońskim, płońskim (wsk. wykorzystania odpowiednio 0,69; 0,95; 0,62) a sochaczewskim i nowodworskim (- 0,78; -0,76) (por. rys. 3). Jednak faktyczne istnienie tego typu różnic może potwierdzić analiza przeprowadzona na niższym poziomie administracyjnym (gminy).

Rys. 3. Syntetyczny wskaźnik wykorzystania środków działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”

Fig. 3. Synthetic index of use of means of action „Diversification into non-agricultural activities”

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR i BDL GUS.

W odniesieniu do przyjętych w pracy uwarunkowań analiza wykazała (por. tab. 1):

- spadek wartości wskaźnika wykorzystania wraz ze wzrostem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej – jest to pozytywne w opinii autorów zjawisko większej aktywności gospodarstw na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania;
- duże różnice w wykorzystaniu środków w ramach dawnych podziałów politycznych, szczególnie między obszarami dawnego zaboru austriackiego (-0,29) a terenami dawnego zaboru pruskiego i Polski w okresie międzywojennym (0,89);

- różnice w wykorzystaniu między obszarami silnie (-0,13) a słabo i przeciętnie zurbanizowanymi (0,03) – różnica ta wynika z nieobjęcia działaniem gmin miejskich przekraczających 5 tys. mieszkańców oraz miast w gminach miejsko-wiejskich (również ponad 5 tys. mieszkańców).

Oddziaływanie na wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa

Zasadniczym celem niniejszej pracy była ocena oddziaływania analizowanego działania na wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa. Określono dwa wskaźniki cząstkowe, odnoszące liczbę zrealizowanych projektów do ogólnej liczby gospodarstw z pozarolniczą działalnością gospodarczą (1,4% w Polsce) oraz liczby podmiotów gospodarki narodowej wpisanych do rejestru Regon (w przeliczeniu na 1000 podmiotów, 4,2 w Polsce). Przyjęto założenie, że pierwszy odzwierciedla wpływ działania na wielokierunkowy rozwój gospodarstw rolnych, zaś drugi całości obszarów wiejskich. W celu syntetycznego ujęcia zastosowano podział na 4 typy oddziaływania (patrz rozdz. Dane i metody).

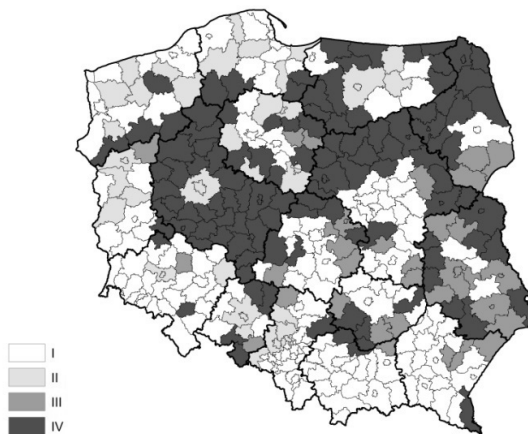
W układzie wojewódzkim liderem pozostał region wielkopolski, głównie za sprawą wysokiego wpływu środków na rozwój obszarów wiejskich (13 zrealizowanych projektów na 1000 podmiotów wpisanych do rejestru Regon; por. tab. 1). W przypadku tego regionu widocznie zauważalny jest fakt, iż jest to województwo odznaczające się najwyższym poziomem rozwoju rolnictwa w Polsce. W tym przypadku aktywność rolników w rozwijaniu działalności pozarolniczej była zatem dodatkowo determinowana innymi czynnikami aniżeli wydzielonymi na potrzeby analizy w niniejszym artykule. Rolnicy posiadający dobrze rozwinięte gospodarstwa rolne wyposażone w nowoczesny park maszyn i posiadające wolne zasoby, starają się wykorzystać ten potencjał również poza własnym gospodarstwem, stąd często decydują się na świadczenie usług innym podmiotom gospodarczym (gospodarstwom) oraz mieszkańcom. Jest to jeden z celów, na które są wykorzystywane środki z badanego działania, a na które rolnicy chętnie aplikują o zewnętrzne środki.

Ponadprzeciętne wykorzystanie środków w woj. podlaskim (0,22) przełożyło się na bardzo wysokie wskaźniki cząstkowe oddziaływania (4,3%, 6,6/1000). Całkowicie odwrotna sytuacja miała miejsce w woj. śląskim. Trzeci pod względem wykorzystania środków działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” region (0,21), okazał się jednym z najsłabszych pod względem oddziaływania (0,6%, 2,1/1000). Wynika to z ogólnej charakterystyki gospodarczej w/w regionów i szczególnej roli woj. śląskiego – mocno zurbanizowanego i uprzemysłowionego. Silnie zróżnicowany jest kierunek samego oddziaływania co wykazał zaproponowany podział na 4 typy. W Polsce południowej (oprócz opolskiego i śląskiego) oraz woj. pomorskim i zachodniopomorskim dominował typ I – słabe oddziaływanie na rolnictwo i obszary wiejskie. W woj. kujawsko-pomorskim oraz opolskim silne oddziaływanie dotyczyło obszarów wiejskich (typ II), zaś w woj. śląskim (najsilniej zurbanizowanym w kraju) odnotowano sytuację odwrotną – silne oddziaływanie dotyczyło wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa (typ III). W pozostałych 5 regionach polski północno-wschodniej oraz woj. opolskim i wielkopolskim oddziaływanie miało charakter kompleksowy – dotyczyło rolnictwa i obszarów wiejskich.

W układzie powiatowym rozkład przestrzenny był bardziej dwubiegunowy (por. rys. 4). Blisko 80% analizowanych jednostek należało do dwóch typów: I (136 powiatów o słabym wpływie działania na rozwój wielofunkcyjny) i IV (113 powiatów o silnym wpływie omawianego działania na rozwój wielofunkcyjny). Typ IV występował we wszystkich

województwach, najliczniej w wielkopolskim (30, wszystkie powiaty za wyjątkiem poznańskiego), mazowieckim (16), warmińsko-mazurskim (12), oraz podlaskim (10), najrzadziej w lubuskim i podkarpackim (po jednej jednostce). Typ I zdominował woj. małopolskie (16), podkarpackie (17) i dolnośląskie (21). Występował we wszystkich regionach za wyjątkiem wielkopolski. Pozostałe typy – zdecydowanie mniej liczne (II – 32, III – 33) – stanowiły wypełnienie między obszarami o słabym i silnym dwukierunkowym oddziaływaniu. Występowanie tych typów jest silnie nacechowane historycznie. Jednostki w których wykazano silne oddziaływanie działania na rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich przy słabym wpływie na rozwój rolnictwa występowały w zachodniej i północnej Polsce (wydzielenie 1 i 2 wg uwarunkowań historycznych, za wyjątkiem powiatu wrocławskiego) zaś typ III – z nielicznymi wyjątkami (pow. strzelecko-drezdenecki w lubuskim, wołowski w dolnośląskim, kędzierzyńsko-kozielski w opolskim) – w Polsce wschodniej (wydzielenie 3 i 4 wg uwarunkowań historycznych). Ponadto analiza wykazała, znacznie więcej granic między obszarami o słabym i silnym dwukierunkowym oddziaływaniu badanego działania.

Jeżeli chodzi o maksymalne wartości wskaźników cząstkowych to ponad 1/3 pozarolniczej działalności w gospodarstwach rolnych związana była z analizowanym działaniem w 4 jednostkach: nowomiejskiego (warmińsko-mazurskie), wrzesińskiego, krotoszyńskiego i gostyńskiego (wartość maksymalna – 42,4%, wielkopolskie). Drugi wskaźnik cząstkowy osiągnął najwyższe wartości (ponad 10/1000) na terenie powiatu nidzickiego (warmińsko-mazurskie) oraz kolneńskiego (11,2/1000; podlaskie). Dla porównania w powiecie rybnickim zrealizowano jeden projekt, który stanowił 0,1% liczby gospodarstw z działalnością pozarolniczą (0,03/1000 podmiotów Regon).

I - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich;
 II - słaby wpływ na wielofunkcyjny rozwój gosp. roln. w warunkach silniejszego oddziaływania na obszary wiejskie;
 III - silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój gosp. roln. w warunkach słabszego oddziaływania na obszary wiejskie;
 IV – silny wpływ na wielofunkcyjny rozwój zarówno gospodarstw rolnych jak i obszarów wiejskich.

Rys. 4. Typy oddziaływania środków działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” w Polsce.

Fig. 4. Types of interaction of measures from action „Diversification into non-agricultural activities”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR i BDL GUS.

Badanie w układzie wydzielonych grup uwarunkowań wykazało, że słabe oddziaływanie działania na obydwie badane sfery (typ I) miało miejsce w grupie jednostek o korzystnych walorach przyrodniczych (WjRpp powyżej 72 pkt.), na terenach dawnego zaboru austriackiego oraz na obszarach silnie zurbanizowanych. Silne oddziaływanie na różnicowanie działalności w gospodarstwach rolnych przy słabszym na wielofunkcyjność wsi (typ III) zdiagnozowano na terenach o niekorzystnych warunkach przyrodniczych. Kompleksowe oddziaływanie (typ IV) charakteryzowało jednostki o wskaźniku jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej mieszczącym się w przedziale od 52 do 72 pkt. (średniokorzystne warunki), niskim i przeciętnym poziomie zurbanizowania, zaś pod względem historycznym leżące w obrębie dawnego zaboru pruskiego (tereny Polski w okresie międzywojennym) i rosyjskiego.

Podsumowanie

Celem analizy przeprowadzonej w artykule była ocena poziomu absorpcji oraz zróżnicowania przestrzennego wykorzystania środków w ramach działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” (PROW 2007-2013) wraz z określeniem jego oddziaływania na wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa. Autorzy starali się zbadać nie tylko kwestię zainteresowania jakie działanie to wzbudziło wśród rolników, ale także podjęto próbę wychwycenia czynników wpływających na poziom absorpcji na podstawie wydzielonych grup uwarunkowań.

Przeprowadzona analiza wykazała, iż działania związane z dywersyfikacją źródeł dochodów współfinansowane ze środków UE wzbudzają duże zainteresowanie wśród rolników. Od początku wstąpienia Polski do Wspólnoty wdrożyli oni już ponad 31,5 tys. przedsięwzięć, w tym ponad połowa pochodziła z działania „różnicowanie działalności w kierunku nierolniczym” wdrażanem w ramach PROW 2007-2013. Występują przy tym istotne powiązania pomiędzy poziomem absorpcji środków UE na różnicowanie działalności gospodarczej, a przyjętymi do analizy płaszczyznami uwarunkowań. Zdiagnozowano spadek wartości wskaźnika wykorzystania wraz ze wzrostem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, co wyraźnie wskazuje na zależność pomiędzy czynnikiem środowiskowym a rodzajem prowadzonej (preferowanej) działalności. Wynioskować można wprost, iż im mniej korzystniejsze warunki przyrodnicze do rozwoju funkcji rolniczej, tym rolnicy chętniej korzystają z możliwości dywersyfikacji źródeł dochodu. Również czynnik historyczny odgrywa istotną rolę w poziomie rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej, na co wskazują różnice w wykorzystaniu środków pomiędzy ziemią należącymi niegdyś do innych zaborów, zwłaszcza pruskiego (wysoki poziom postaw pro-przedsiębiorczych wśród rolników) i austriackiego (niska skłonność do rozwijania działalności pozarolniczej). W ujęciu przestrzennym najsilniejsze oddziaływanie ocenianego działania na rozwój wielofunkcyjny (zarówno rolnictwa jak i obszarów wiejskich) odnotowano w powiatach woj. wielkopolskiego (wszystkie poza poznańskim). Oprócz tego regionu silny wpływ zaznaczył się w powiatach Polski wschodniej (w regionach lubelskim, podlaskim) oraz na pograniczu województw mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego. Najsłabszy wpływ działania odnotowano w powiatach w części północnej, zachodniej i południowej Polski.

Dywersyfikacja ekonomiczna gospodarstw rolnych przejawia się najczęściej w prowadzeniu działalności agroturystycznej, świadczeniu usług produkcyjnych przy pomocy sprzętu rolniczego i zabudowań gospodarczych, prostego przetwórstwa produktów

rolnych i handlu przyzagrodowego itp. Tego typu przedsiębiorczość daje nie tylko zatrudnienie, ale pozwala także efektywniej wykorzystać posiadane przez gospodarstwo zasoby i jest źródłem dochodów. W wielu przypadkach dywersyfikacja pozwala na przetrwanie gospodarstwa, bowiem bez tych dodatkowych źródeł dochodów byłoby to niemożliwe. Wyniki badań zaprezentowane w niniejszym artykule stanowią jedynie jeden z wątków analiz prowadzonych nad problematyką wielofunkcyjności i nie wyczerpują podjętej problematyki. Dogłębne badania nad rodzajami podejmowanej działalności współfinansowanej ze środków UE powinny stanowić kierunek dalszych badań nad wielofunkcyjnością gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich i stanowić będąc cenne uzupełnienie podjętej problematyki.

Literatura

- Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2009). Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing* 2(51), 11-38.
- Bański, J. (2003). Pozarolniczy rozwój gospodarczy na obszarach wiejskich w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 2, 385-401.
- Biczkowski, M. (2010). Pozarolnicza działalność gospodarza użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim. *Acta Scientiarum Polonorum, seria Oeconomia*, 9(3), 5-16.
- Biczkowski, M., Rudnicki, R. (2013). Oddziaływanie instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na różnicowanie działalności gospodarczej oraz stan przedsiębiorczości na obszarach wiejskich W: K. Krzyżanowska (red.) Budowanie konkurencyjności obszarów wiejskich, Wyd. SGGW, Warszawa, 81-94.
- BMELV (Federal Ministry for Food, Agriculture and Consumer Protection), (2007). Agrarbericht (in German: Agricultural report), Bonn, www.bmelv-statistik.de (December 2007).
- Czarnecki, A. (2009). Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich, IRWiR PAN.
- Dinis, A. (2006). Marketing and innovation: useful tools for competitiveness in rural and peripheral areas. *European Planning Studies*, 14, 9-22.
- Duczowska-Małysz, K. (1993). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości. W: K. Duczowska-Małysz (red.) Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich, IRWiR PAN, Warszawa, 9-14.
- Durand, G. and Van Huylenbroeck, G. (2003). Multifunctionality and rural development: a general framework, in: G. Van Huylenbroeck and G. Durand (eds.) Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development. Aldershot: Ashgate, 1-16.
- Ferrari, S., Rambonilaza, M. (2008). Agricultural Multifunctionality Promoting Policies and the Saving of Rural Landscapes: How to Evaluate the Link? *Landscape Research*, 33(3), 297-309.
- Hall, C., McVittie, A., Moran, D. (2004). What does the public want from agriculture and the countryside? A review of evidence and methods. *Journal of Rural Studies*, 20, 211-225.
- Heffner, K. (1997). Wielofunkcyjny rozwój a sieć osiedleńcza na wsi. Jak sieć osiedleńcza warunkuje rozwój terenów wiejskich? W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.) Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce, SGGW Warszawa.
- Hopfer, A., Bajerowski, T., Suchta, J. (2000). Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur. *Studia KPZK PAN*, 110, 219-240.
- Hunek, T. (1990). Wielofunkcyjność rolniczego gospodarstwa domowego w strategii rozwoju wsi i rolnictwa. *Więś i Rolnictwo*, 3, 7-25.
- Ilbery, B., Maye, D., Kneafsey, M., Jenkins, T., Walkley, C. (2004). Forecasting food supply chain developments in lagging rural regions: evidence from the UK. *Journal of Rural Studies*, 20, 331-344.
- Jezierska-Thöle, A., Biczkowski, M. (2009). Wpływ członkostwa Polski w Unii Europejskiej na zmianę zasobów siły roboczej w rolnictwie. *Zeszyty Naukowe SGGW. Problemy Rolnictwa Światowego*, 7, 38-49.
- Jurek, J. (1996). Różnicowanie wiejskiego rynku pracy. W: J. Falkowski, E. Rydz (red.) Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Środkowego), Wyd. WSP Słupsk.
- Kłodziński, M. (1992). Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Wielkiej Brytanii, *Więś i Rolnictwo*, 3/4, 69-78.
- Kłodziński, M. (1997). Istota wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.) Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce, Wyd. SGGW.
- Kłodziński, M. (1998). Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. *Więś i Rolnictwo*, 3, 28-45.
- Kłodziński, M. (1999). Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich, IRWiR PAN.

- Kłodziński, M. (2002). Znaczenie strategii rozwoju gminy w procesie aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich. W: M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.) *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Knickel, K., Renting, H. (2000). Methodological and conceptual issues in the study of multifunctionality and rural development. *Sociologia Ruralis*, 40, 512-528.
- Kołodziejczak, A. (2015). Multifunctionality of agriculture as a sustainable development factor of rural areas in Poland. *Studia Obszarów Wiejskich*, 37, 131-142.
- Kołodziejczyk, D. (2004). Pozarolnicza działalność gospodarcza w indywidualnych gospodarstwach rolnych w skali gmin. W: E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG-IGiPZ PAN, Warszawa, s. 23-34.
- Kostrowicki, J. (1976). Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna, *Przegląd Geograficzny*, 47(4), 601-611.
- Marsden, T., Banks, J., Bristow, G. (2002). The social management of rural nature: Understanding agrarian-based rural development. *Environment and Planning A*, 34, 809-825.
- Mickiewicz, A., Kobyliński, R. (1996). Program wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich Pomorza Zachodniego. W: A. Mickiewicz, A. Lewczuk (red.) *Przedsiębiorczość a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Gdańsk, 4-10 września 1996.
- OECD (2009). The Role of agricultural and farm household diversification, In the rural economy of Germany. Other gainful activities: pluriactivity and farm diversification in EU-27, 2008, European Commission, Brussels.
- Pałka, E. (2004). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, 93-102.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, 2007, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcja rozwoju, praca zbiorowa, Wyd. FAPA, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, 48 s.
- Racine, J., Raymond, H. (1977). Analiza ilościowa w geografii. PWN, Warszawa.
- Ramniceanu, I., Ackrille, R. (2007). EU rural development policy in the new member states: Promoting multifunctionality? *Journal of Rural Studies*, 23, 416-429.
- Renting, H., Rossini, W.A.H., Groot, J.C.J., Van der Ploeg, J.D., Laurent, C., Perraud, D., Stobbelaar, D.J., Van Ittersum, M.K. (2009). Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, 90, 112-123.
- Rizov, M. (2005). Rural development under the European CAP: The role of diversity. *The Social Science Journal* 42(4), 621-628.
- Rizov, M. (2006). Rural Development Perspectives in Enlarging Europe: The Implications of CAP Reforms and Agricultural Transition in Accession Countries. *European Planning Studies*, 14, 219-238.
- Rozzkowska-Mądra, B. (2009). Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. *Gospodarka narodowa*, 10, 83-102.
- Rudnicki, R., Biczkowski, M. (2004). Zróżnicowanie przestrzenne i uwarunkowania pozarolniczej działalności gospodarstw rolnych w województwie kujawsko-pomorskim. *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, 103-122.
- Rudnicki, R. (2012). Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane na różnicowanie działalności gospodarczej w rolnictwie jako czynnik aktywizacji wiejskiego rynku pracy w Polsce w latach 2003-2010. *Studia KPZK PAN*, 145, 179-208.
- Rudnicki, R. (2012). Zróżnicowanie przestrzenne wniosków złożonych w ramach działania PROW 2007-2013 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”. *Roczniki Naukowe SERiA*, 14, 3, 342-347.
- Siekierski, Cz., Romanowska, K. (2000). Wpływ przystąpienia do Unii Europejskiej na możliwości rozwoju wielofunkcyjnego wsi polskiej. W: Materiały z konferencji „Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w początkach XXI w. w kontekście integracji z Unią Europejską, aspekty regionalne. KPZK PAN, SGGW, Warszawa.
- Siemiński, J.L. (1996). Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich w procesie transformacji ustrojowej lat dziewięćdziesiątych. W: M. Kozakiewicz (red.) *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych IRWiR PAN*.
- Skawińska, E. (1994). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w regionie toruńskim, Rozprawy UMK, Wyd. UMK Toruń.
- Szczurowska, M., Podawca, K., Gworek, B. (2005). Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich szansą dla wsi. *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 28, 49-59.
- Wilkin, J (red.) (2003). Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wilkin, J. (red.) (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne, IRWiR PAN, Warszawa.

- Van Ploeg, J.D., Ranking, H., Brunowi, G., Nick, K., Mannion, J., Marsden, T., Roest, K., Sevilla-Guzman, E., Ventura, F. (2000). Rural development: From practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 40, 391-408.
- Zegar, J. (2006). Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem, *Studia i monografie* 133, IERiGŻ-PIB, 37.
- Zegar, J. (2008). Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej, IERiGŻ, 73-74.
- Żmija, J. (1999). Przedsiębiorczość w agrobiznesie, a rozwój obszarów wiejskich w Regionie Małopolski, Zakład Agrobiznesu Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie, Wyd. AR Kraków.